

มณฑป วัดศรีชุม : มุมมองใหม่*

ปิแอร์ ปิซาร์ด

สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ กรุงเทพฯ

บทคัดย่อ

จากการเก็บบันทึกข้อมูลและสำรวจจริงวัดสถาปัตยกรรมโดยละเอียด ร่วมกับการวิเคราะห์เปรียบเทียบสถาปัตยกรรมประเภท มณฑป ที่พบในเมืองโบราณสุโขทัยและศรีสัชนาลัย ทำให้พบข้อสังเกตถึงความไม่สมบูรณ์ทางด้านรูปแบบสถาปัตยกรรมของมณฑปวัดศรีชุมในปัจจุบัน และผลจากการศึกษาเพื่อสันนิษฐานรูปแบบดั้งเดิมของอาคารแห่งนี้อาจช่วยอธิบายได้ถึงลักษณะเฉพาะหลายประการที่สังเกตพบจากโบราณสถานแห่งนี้ด้วย

* แปลโดย อาจารย์พีระพัฒน์
สำราญ, ต้นฉบับบทความชื่อ
The Mondop at Wat Si Chum :
New perspectives ตีพิมพ์ครั้งแรก
ใน Past Lives of the Buddha :
Wat Si Chum-Art, Architecture
and Inscriptions โดยสำนักพิมพ์
River Books ค.ศ. 2008

คำสำคัญ: ประเทศไทย, พุทธสถาปัตยกรรม,
สุโขทัย, ศรีสัชนาลัย, มณฑป, ชาดก

บทความ

วัดศรีชุม เป็นศาสนสถานที่สำคัญแห่งหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเก่าสุโขทัย โบราณสถานแห่งนี้เป็นที่ดึงดูดความสนใจของนักวิชาการตลอดมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน เนื่องจากความน่าสงสัยของวัดศรีชุมในหลากหลายแง่มุมที่ยังคงเป็นคำถามให้ขบคิดกันตลอดมา มณฑปซึ่งสร้างเป็นอาคารประธานของวัดแห่งนี้ (ภาพประกอบที่ 1) มีลักษณะแตกต่างจากมณฑปที่พบโดยทั่วไปในเมืองสุโขทัย ครีส์ชนาลัย หรือกำแพงเพชร กล่าวคือ เป็นมณฑปซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูปประธานขนาดใหญ่โตเป็นพิเศษ และภายในมณฑปแห่งนี้ยังมีภาพวาดกสลักบนแผ่นหิน ติดตั้งอยู่บนเพดานของอุโมงค์ทางเดิน ภายในผนังอาคาร รวมถึงศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 วัดศรีชุม ซึ่งกล่าวกันว่าถูกค้นพบภายในอุโมงค์ทางเดินของมณฑปแห่งนี้ ก็ยิ่งทำให้นักอ่านจารึกต้องเผชิญกับปัญหาและข้อถกเถียงตลอดมาโดยไม่อาจหาข้อสรุปได้อย่างชัดเจน

จากบันทึกข้อมูล ภาพลายเส้นและภาพถ่ายเกี่ยวกับวัดศรีชุม เมื่อครั้งที่นายลูเชียง ฟูแนร์โร (Lucien Founereau) เดินทางมายังสถานที่แห่งนี้ในปี ค.ศ. 1891 ซึ่งต่อมาได้พิมพ์เผยแพร่เมื่อปี ค.ศ. 1908 ภายหลังจากที่เขาเสียชีวิตลงแล้ว พบว่าในบันทึกการเดินทางของเขามีรายละเอียดหลายแห่งแตกต่างจากสภาพอาคารในปัจจุบัน ดังเช่น พระวิหารซึ่งตั้งอยู่ทางด้านหน้าในแนวแกนเดียวกับพระมณฑปกลับถูกบันทึกในแผนผังที่เขาเขียนขึ้นว่าเป็นพระอุโบสถ โดยแสดงภาพผังอาคารที่มีใบเสมาล้อมรอบ แต่ทว่าปัจจุบันกลับไม่พบใบเสมา และเป็นที่เข้าใจโดยทั่วไปแล้วว่าอาคารดังกล่าวนี้คือพระวิหาร อาจเป็นไปได้หรือไม่ที่อาคารหลังนี้เคยเป็นพระอุโบสถมาก่อน? แต่โดยลักษณะทั่วไปแล้วมณฑปในสุโขทัยมักจะตั้งอยู่คู่กับพระวิหารเสมอ จึงไม่เคยปรากฏรูปแบบการวางผังพระอุโบสถคู่กับมณฑปตามที่ตั้งข้อสังเกตไว้ นอกจากนั้นลักษณะใบเสมาที่พบในสมัยสุโขทัยโดยทั่วไปมักมีขนาดใหญ่ จึงเป็นไปได้ที่จะถูกเคลื่อนย้ายออกไปจนหมดจากการชูดคันหรือการบูรณปฏิสังขรณ์ ดังนั้นอาจจะเป็นเพราะว่าสภาพวัดศรีชุมในขณะนั้นถูกทิ้งร้างและปกคลุมไปด้วยป่ารกชัฏดังที่ปรากฏในรูปถ่ายซึ่งเขานำมาไว้ด้วย ฉะนั้นการสำรวจจริงวัดให้ถูกต้องแม่นยำจึงอาจกระทำได้ยากลำบาก หรือฟูแนร์โรเองอาจจะสับสนระหว่างใบเสมากับแผ่นศิลาหรือก้อนอิฐที่ปกรักรักรั้งกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณนั้นก็ไม่ได้ แต่หากพิจารณาพร้อมกับบันทึกเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศ มกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินยังเมืองเก่าสุโขทัย เมื่อปี ค.ศ. 1908 ในบันทึกเกี่ยวกับวัดศรีชุมก็กล่าวถึงพระวิหารเป็นหลัก โดยไม่ปรากฏข้อความส่วนใดที่เกี่ยวกับพระอุโบสถเลยแม้แต่อย่าง

ภาพที่ 1 วัดศรีชุม สุโขทัย จากมุมทิศตะวันออกเฉียงใต้แสดงตำแหน่งพระวิหารและมณฑปซึ่งตั้งอยู่ในแนวแกนเดียวกันทางทิศตะวันออกและตะวันตก

บันทึกการสำรวจของฟูแนร์โร เกี่ยวกับภาพชาดกซึ่งติดตั้งอยู่บนเพดานเหนือบันไดทางเดินภายในมณฑปวัดศรีชุม ก็พบปัญหาให้นำไปสู่ข้อสงสัยด้วยเช่นกันคือ ภาพชาดกซึ่งเขาได้จำลองไปจากแผ่นศิลาของจริง และตีพิมพ์ในหนังสือนั้น เป็นหลักฐานที่มีคุณค่าอย่างยิ่งในปัจจุบัน เพราะภาพศิลปะหลักเหล่านี้ได้เสื่อมสภาพลงไปอย่างต่อเนื่อง โดยพิจารณาได้จากภาพจำนวนหนึ่งซึ่งลบเลือนไปจนไม่สามารถอ่านได้อย่างชัดเจน แต่ทว่าภาพลายเส้นที่คัดลอกมานั้น (หมายเลขภาพชาดกที่ 9 และ 10) กลับระบุตำแหน่งที่ตั้งของแผ่นภาพภายในคูหาทางเดินไม่ตรงกับความเป็นจริงในปัจจุบัน ซึ่งอาจจะเกิดจากความยากลำบากในการคัดลอกภาพเหล่านั้นท่ามกลางบรรยากาศที่รกร้างของวัดศรีชุมในช่วงขณะนั้น เพราะคงไม่ใช่เรื่องง่ายนักที่เขาจะสามารถคัดลอกภาพจากฝาเพดานภายในช่องอุโมงค์ทางเดินที่คับแคบและมืดทึบ หากปราศจากแสงไฟ อีกทั้งสภาพอัฒจันทร์ของผิวอิฐที่ปกคลุมด้วยตะไคร่ โดยมีเพียงแสงรำไรของเปลวเทียนและกองไฟในสภาพอากาศที่ร้อนอบอ้าวก็ยิ่งทำให้หายใจได้ยากลำบากมากขึ้น ฉะนั้นจึงไม่น่าแปลกใจนักหากจะพบข้อผิดพลาดเกิดขึ้นอย่างมากมาย ยิ่งไปกว่านั้นในคำนำของหนังสือซึ่งเขียนโดย A.Barth ก็ชี้แจงไว้โดยชัดเจนว่า เขาพยายามทำความเข้าใจในการเรียบเรียงข้อมูลและวาดภาพแผ่นที่ 9 และ 10 จากต้นร่างเอกสารที่ฟูแนร์โรรวบรวมไว้ด้วยความยากลำบาก

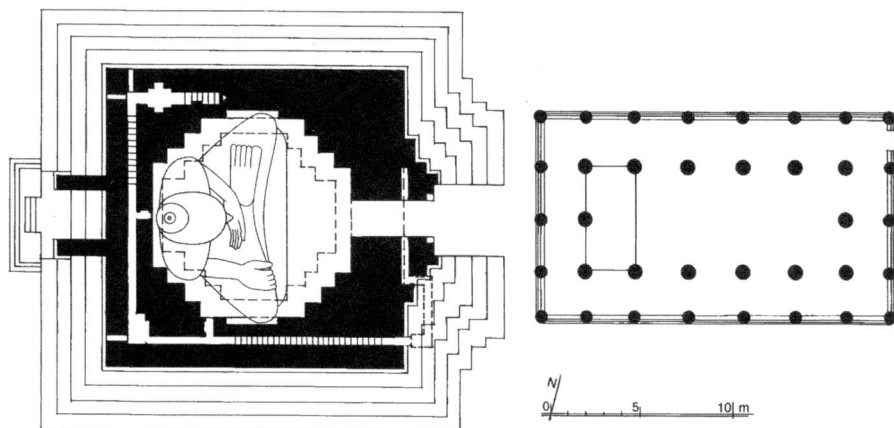
มณฑป วัดศรีชุม ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ผ่านมาแล้วหลายครั้งตลอดช่วง คริสตศตวรรษที่ 20 ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการซ่อมแซมเกี่ยวกับงานก่ออิฐ กล่าวคือในระหว่างปี ค.ศ. 1953-1956 ได้เริ่มมีการขุดแต่งบริเวณโดยรอบพร้อมกับการซ่อมแซมพระพุทธรูปและผนังมณฑปด้านทิศตะวันตก ต่อมาในปี ค.ศ. 1967 จึงซ่อมแซมผนังมณฑปทางด้านทิศตะวันออกและช่องประตูทางเข้า และในปี ค.ศ. 1981 จึงติดตั้งระบบระบายน้ำฝนจากภายในพระมณฑป พร้อมทั้งว่าจ้างบริษัทเอกชนดำเนินการเสริมความแข็งแรงให้กับผนังก่ออิฐด้วยการฉีดซีเมนต์เหลวเพื่ออุดช่องว่างภายในผนังของอาคาร ภายใต้การควบคุมและคำแนะนำโดยกรมศิลปากร แต่การดำเนินงานในคราวนั้นไม่ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากซีเมนต์เหลวบางส่วนได้รั่วไหลออกมาตามรอยแตกร้าวของผนังอาคารซึ่งปรากฏให้เห็นอยู่หลายแห่ง ต่อมาในปี ค.ศ. 1998 จึงเกิดโครงการความร่วมมือกับผู้เชี่ยวชาญจากประเทศญี่ปุ่น เพื่อทำการบูรณะพระประธานภายในมณฑปด้วยการทำความสะอาดและใช้สารเคมีเพื่อรักษาผิวภายนอกขององค์พระประธานด้วยการหยุดยั้งการเติบโตของจุลินทรีย์ต่างๆ รวมถึงเริ่มมีการติดตั้งอุปกรณ์เพื่อตรวจวัดความชื้นอย่างสม่ำเสมอ แต่การเคลื่อนย้ายแผ่นภาพชาดออกจากตำแหน่งเดิมเพื่อนำไปติดตั้งยังสถานที่แห่งใหม่อาจเป็นงานที่ทำได้ยากลำบากอย่างยิ่งและเป็นการดำเนินงานที่ไม่เหมาะสม ทั้งยังจะพบอุปสรรคมากมายในการถอดแผ่นภาพสลักเหล่านั้นเพื่อไม่ก่อให้เกิดความเสียหายขึ้นแก่โครงสร้างทางสถาปัตยกรรมซึ่งยังคงปรากฏผิวปูนฉาบและร่องรอยเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังอยู่บนผนังดั้งเดิม อีกทั้งตราใบไม้ที่เราสามารถรักษาผิวปูนฉาบเดิมของอาคารซึ่งบางแห่งยังคงปรากฏร่องรอยจิตรกรรมฝาผนังของแท้ไว้ได้แล้ว ก็จะยอมรับอย่างมั่นใจได้ว่าแผ่นภาพชาดเหล่านั้นยังคงอยู่ ณ ตำแหน่งที่ตั้งเดิมอย่างแท้จริง รวมไปถึงความไม่ถูกต้องของการลำดับภาพที่ปรากฏอยู่ในหนังสือ *Le Siam ancien* ด้วยเช่นกัน

อาคารซึ่งในปัจจุบันเรียกว่า มณฑป ที่พบในเมืองสุโขทัย คริสต์ศตวรรษ มีลักษณะของสถาปัตยกรรมที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง ประการแรก สิ่งก่อสร้างเหล่านี้ไม่น่าจะถูกเรียกว่า มณฑป เมื่อครั้งสมัยสุโขทัย เพราะคำนี้กลับไม่เคยพบอยู่ในศิลาจารึกสุโขทัย หรือถ้าหากพิจารณาจากคำใกล้เคียงกันซึ่งอาจจะเป็นไปได้ ที่พบในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 93 มีข้อความไม่สมบูรณ์ว่า (จ มณฑ) ปญจ จารึกหลักนี้พบที่วัดโคกการามและมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับการสถาปนาวัดแห่งนั้น (แต่ในปัจจุบันกลับไม่พบร่องรอยสิ่งก่อสร้างแบบมณฑปในวัดแห่งนั้นเลย) ในภาษาไทยคำว่า มณฑป (mondop) มีรากศัพท์มาจากคำว่า มณฑป (mandapa) ในภาษาสันสกฤต แต่ลักษณะของ มณฑป ในอินเดียค่อนข้างแตกต่างจากมณฑปของสุโขทัย อาทิ ในศาสนสถานฮินดู สิ่งปลูกสร้างที่มีขนาดรูปร่างหลากหลายไม่ว่าจะมีแผนผังเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก็เรียกว่า มณฑป ได้เช่นเดียวกัน รวมความถึงสิ่งปลูกสร้างขนาดเล็กที่ทำด้วยไม้หรือไม้ไผ่เพื่อใช้ในงานพิธีชั่วคราว ไปจนถึงอาคารที่ก่อสร้างด้วยถาวรวัตถุ เช่น เสาศิลา ก็ถูกเรียกว่า มณฑป อย่างเดียวกัน และอาคารเหล่านี้อาจสร้างเชื่อมต่อกันมาทาง

ด้านหน้าของห้องประดิษฐานรูปเคารพมีลักษณะคล้ายกับห้องโถง ที่เรียกว่าอรรณมณฑป (ardhamandapa) หรืออาจหมายถึงอาคารเดี่ยวซึ่งตั้งอยู่ท่ามกลางพื้นที่โล่งแจ้งก็ได้ด้วยเช่นกัน สำหรับในพระวินัยปิฎกซึ่งกล่าวถึง มณฑป ในศาสนสถาน อธิบายความถึงสิ่งปลูกสร้างที่มีหลังคาปิดคลุมหรือห้องโถง (ตัวอย่างในจุลวรรค VI, 4, 10 และจุลวรรค VI) (7, 1) ซึ่งโดยปกติแล้วการประดิษฐานพระพุทธรูปในพุทธสถานของอินเดียและศรีลังกาก็มักจะประดิษฐานไว้ภายในวัด (vihāra, ged.igē) หรือภายในห้องเคารพบูชา ซึ่งไม่ใช่อาคารที่เรียกว่า มณฑป (mandapa) และหากพิจารณาจากรูปลักษณะโดยรวมของมณฑปแบบสุโขทัยแล้วจะสังเกตเห็นว่ามีความคล้ายคลึงกับอาคารซึ่งเรียกว่า หอพระ (เช่นเดียวกับ ปฏิมามหาระ (Paṭimāghara) ในประเทศศรีลังกา และตัวอย่างอาคาร Than-daw-kyā no.1592 ในเมืองพุกาม เป็นต้น) ซึ่งมักจะสังเกตเห็นได้ชัดเจนว่าเป็นอาคารที่มีลักษณะเรียบง่าย รูปแบบไม่ซับซ้อนเนื่องจากไม่ใช่อาคารที่เน้นโถงทางเข้าและไม่มีหลังคาสูงใหญ่

ดังนั้น เนื่องด้วยไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนในศิลาจารึกซึ่งกล่าวถึงมณฑปแบบสุโขทัย จึงทำให้ไม่สามารถศึกษาความเชื่อมโยงของสถาปัตยกรรมประเภทนี้ร่วมกับการศึกษาทางประวัติศาสตร์ได้ และยังส่งผลให้ไม่อาจลำดับช่วงอายุเวลาที่ชัดเจนได้เหมือนกับพระสถูปเจดีย์ พระวิหาร พระอุโบสถ หรือกุฏิ ซึ่งยังคงปรากฏหลักฐานเหลือให้ศึกษามากพอสมควร

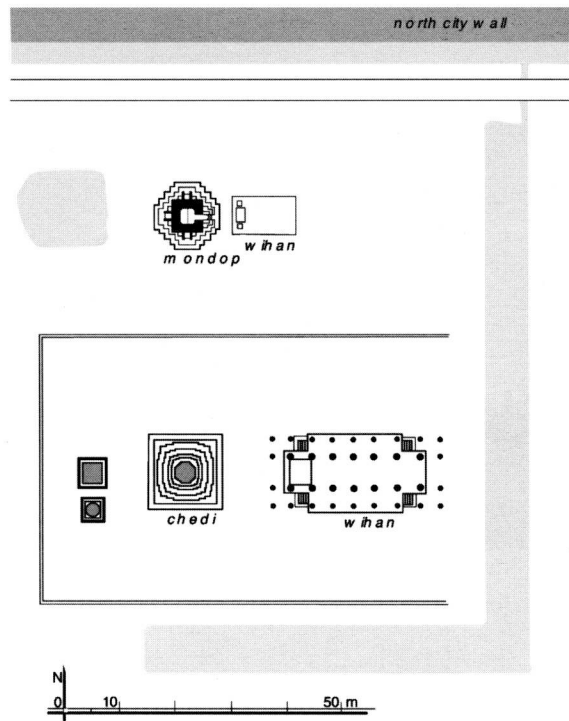
มณฑปซึ่งมีรูปแบบและขนาดต่าง ๆ กัน ปัจจุบันพบทั่วไปในบริเวณเมืองสุโขทัยอย่างน้อย 9 แห่ง และพบที่เมืองศรีสัชนาลัย 21 แห่ง จากจำนวนวัดโบราณที่ค้นพบเกือบ 100 แห่ง ในแต่ละเมือง รูปแบบของมณฑปในพื้นที่ทั้งสองแห่งมีลักษณะร่วมกันคือ เป็นอาคารเครื่องก่อกว้างมีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ภายในอาคารประดิษฐานพระพุทธรูปเป็นประธานองค์เดียวหรือหลายองค์ พระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ภายในมณฑปมักมีฐานรองรับ โดยสังเกตได้ว่าขนาดของพระพุทธรูปจะมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ห้องภายในมณฑปและตั้งอยู่ในตำแหน่งตรงกับประตูทางเข้าด้านหน้า ถัดออกไปทางด้านหน้าของมณฑปในแนวแกนเดียวกัน มักปรากฏอาคารซึ่งส่วนใหญ่เหลือเพียงส่วนฐานและเสาที่เรียกว่า พระวิหาร อยู่ด้วยเสมอ นอกจากนี้ยังมีอาคารอีกอย่างน้อย 2 ประเภทซึ่งเรียกว่า มณฑป ด้วยเช่นกัน แบบแรกเป็นอาคารที่มีแผนผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ไม่มีผนัง แต่ก่ออิฐเป็นเสาเพื่อรับโครงสร้างหลังคาไม้มุขกระเบื้องทางด้านบน ตัวอย่างเช่น มณฑป วัดศรีโกล สุโขทัย, วัดยายตา ศรีสัชนาลัย กับมณฑปอีกประเภทหนึ่งที่มีโครงสร้างอิฐก่อเป็นแกนกลางสี่เหลี่ยมและมีพระพุทธรูปประดิษฐานล้อมรอบทั้งสี่ด้าน โดยปกติมักแสดงปางแตกต่างกัน แกนกลางของมณฑปประเภทนี้มักล้อมรอบด้วยเสาหรือผนังอาคารอีกชั้นหนึ่ง เพื่อรับโครงสร้างของหลังคาไม้มุขกระเบื้องที่คลุมพื้นที่ระหว่างแกนกลางกับผนังของมณฑป ตัวอย่างเช่น มณฑป วัดพระเชตุพน และ วัดพระพายหลวง สุโขทัย, วัดพระสี่อิริยาบถ กำแพงเพชร เป็นต้น

ภาพที่ 2 วัดศรีชุม สุโขทัย ผังพื้นพระวิหารและมณฑป

ภาพที่ 3 วัดตึก สุโขทัย จากมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พระวิหารและมณฑปตั้งวางคู่กันในแนวแกน
ทิศตะวันออกและตะวันตก

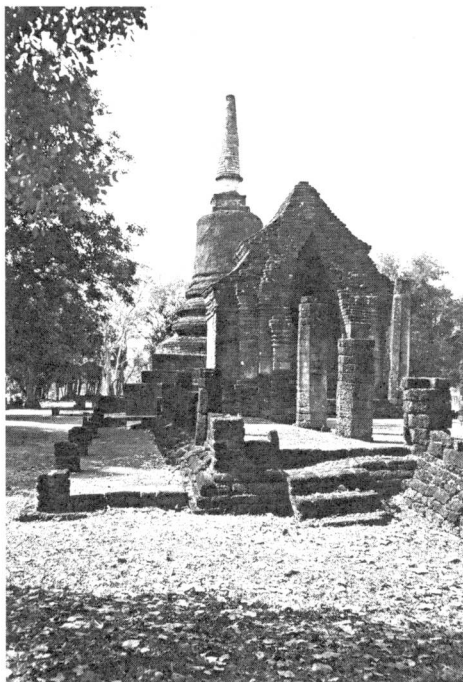
ภาพที่ 4 วัดช่อนข้าว สุโขทัย แผนผังซึ่งประกอบด้วยอาคารตั้งอยู่ในแนวแกนแบบขนานกัน

มณฑปที่พบในเมืองสุโขทัยมักมีลักษณะแตกต่างจากมณฑปในเมืองศรีสัชนาลัยหลายประการ เช่น ตำแหน่งที่ตั้งของมณฑปในการวางผัง จะพบว่า วัดในเมืองสุโขทัยมักออกแบบวางผังมณฑปคู่กับพระวิหารซึ่งอยู่ทางด้านหน้าเสมอ อาทิ วัดศรีชุม (ภาพประกอบที่ 2), วัดตึก (ภาพประกอบที่ 3), วัดตระพังทองหลวง หรือตัวอย่างแผนผังวัดช่อนข้าว (ภาพประกอบที่ 4) ซึ่งปรากฏการวางผังอาคารแบบขนานกันคือ พระเจดีย์คู่กับพระวิหารแกนหนึ่ง และมณฑปคู่กับพระวิหารอีกแกนหนึ่ง จึงกล่าวได้ว่าพระมณฑปสามารถสร้างแทนตำแหน่ง ที่ตั้งของพระเจดีย์ (สถูป) ได้ ตัวอย่างวัดหลายแห่งในสุโขทัยซึ่งไม่มีมณฑป เช่น วัดสระศรี (ภาพประกอบที่ 5), วัดกระวันและวัดชนะสงคราม เป็นต้น

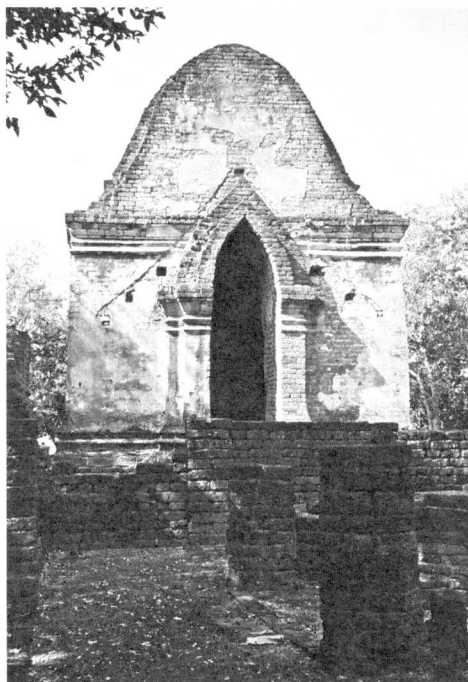
รูปแบบของการวางผังวัดอีกลักษณะหนึ่ง ซึ่งมักพบในเมืองศรีสัชนาลัยคือ กลุ่มอาคารซึ่งเรียงต่อเนื่องอยู่ในแนวแกนเดียวกัน ได้แก่ เจดีย์ มณฑป และพระวิหาร ดังตัวอย่างเช่น วัดชมชื่น, วัดสระปทุม, วัดยายตา, วัดหัวโชน, วัดสวนแก้วอุทยานน้อย และวัดสระไข่น้ำ (ภาพประกอบที่ 6) เป็นต้น หากเปรียบเทียบกับลักษณะการวางผังวัดที่พบโดยทั่วไปในเมืองสุโขทัยซึ่งประกอบด้วย เจดีย์และพระวิหาร เป็นหลักแล้ว วัดในเมืองศรีสัชนาลัยมักพบการออกแบบแผนผังโดยสร้างพระมณฑปเพิ่มเติมแทรกอยู่ระหว่างเจดีย์และพระวิหาร มากกว่าจะสร้างมณฑปเพื่อเป็นหลักของวัดแทนที่ตำแหน่งเจดีย์ประธาน

ภาพที่ 5 วัดสระศรี สุโขทัย จากทิศใต้ พระวิหารตั้งอยู่ทางด้านหน้าเจดีย์ในแกนทิศตะวันออกและตะวันตก

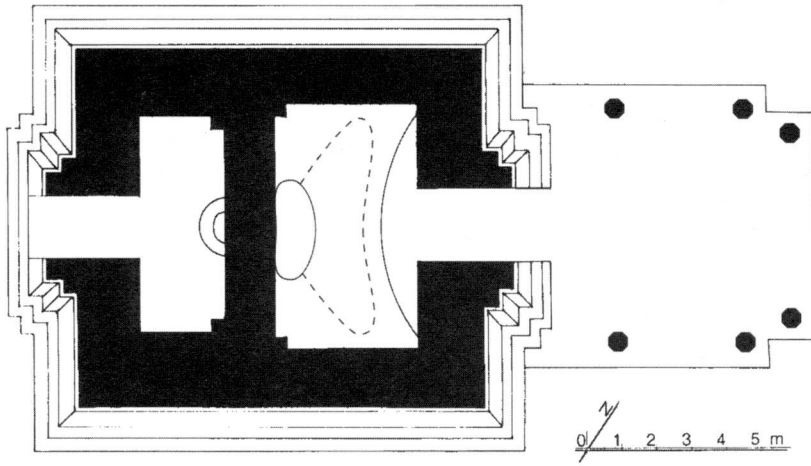
ภาพที่ 6 วัดสระไสน้ำ ครีส์ชนาลัย จากทิศตะวันออก พระวิหาร มณฑป และเจดีย์ ตั้งวางเรียงกันในแนวแกนทิศตะวันออกและตะวันตก

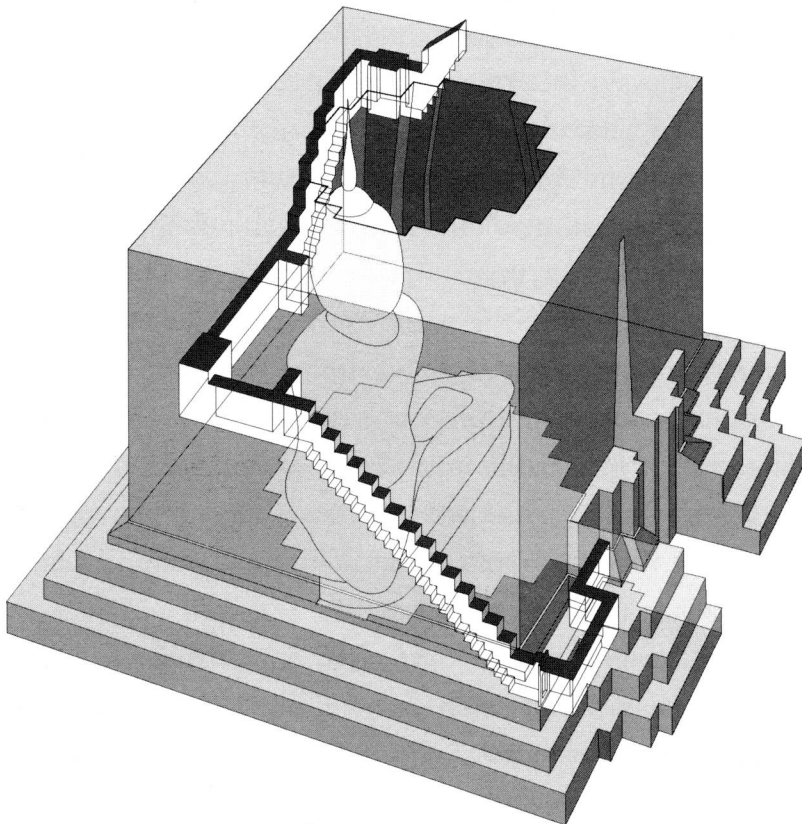
ภาพที่ 7 วัดพญาดำ ครีส์ชนาลัย จากทิศตะวันออก บนผนังด้านหน้าของมณฑปแห่งนี้สังเกตว่ายังคงมีร่องรอยแนวหลังคาทรงจั่วและรูแปะซึ่งรองรับโครงสร้างหลังคา मुखของพระวิหาร

มณฑป ยังสามารถแยกประเภทจากลักษณะความแตกต่างของการเชื่อมต่อกันระหว่างมณฑปกับพระวิหารได้อีกด้วย พระวิหาร วัดศรีชุม ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับมณฑป โดยมีทางเดินกว้าง 1.80 เมตร คั่นแยกโครงสร้างทั้งสองอาคารออกจากกันและใช้เป็นช่องทางเดินเข้าสู่ห้องภายในมณฑป และหากพิจารณาจากองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม เช่น ร่องรอยโครงสร้างและขนาดเสาที่ตั้งอยู่ภายในอาคารดังกล่าวแล้วจะเข้าใจได้ชัดเจนว่า พระวิหารหลังนี้มีการออกแบบหลังคาเพื่อคลุมพื้นที่ภายในอาคารด้วยรูปทรงหลังคาแบบสมมาตรทั้งการมองจากด้านหน้าและด้านข้างของอาคาร ซึ่งแสดงว่าพระวิหารหลังนี้ถูกออกแบบแยกเป็นอาคารหลังหนึ่งโดยไม่มีส่วนเชื่อมต่อกับมณฑป อีกทั้งไม่มีประตูหรือช่องทางเดินต่อเนื่องกันได้โดยตรง เพราะพระวิหารหลังนี้มีประตูเฉพาะมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือของอาคารเพียงประตูเดียวเท่านั้น ฉะนั้นผู้ที่ต้องการเข้ามาสักการะพระพุทธรูปทั้งภายในพระวิหารและมณฑป จะต้องเดินเข้าไปภายในพระวิหารทางประตูด้านหน้าแล้วกลับออกมาด้วยประตูเดิม จากนั้นจึงต้องเดินอ้อมมาด้านหลังของพระวิหารเพื่อผ่านเข้าไปสักการะพระพุทธรูปภายในมณฑปตามลำดับด้วยลักษณะความไม่ต่อเนื่องระหว่างมณฑปและพระวิหารที่ปรากฏเฉพาะวัดศรีชุมดังอธิบายนี้แตกต่างจากวัดหลายๆ แห่งในเมืองสุโขทัย ที่มีพระวิหารเชื่อมติดกับมณฑป เช่น วัดตึก, วัดตระพังทองหลวง เป็นต้น ซึ่งแผนผังของมณฑปดังกล่าวนี้เป็นแบบแผนเดียวกับมณฑปซึ่งพบโดยทั่วไปในเมืองศรีสัชนาลัย โดยปรากฏร่องรอยของช่องเสียบแป้ไม้บนผนังด้านหน้ามณฑป (ภาพประกอบที่ 7) ซึ่งแสดงว่าโครงสร้างส่วนหลังคาของพระวิหารนั้นเชื่อมต่อเข้ากับมณฑปอย่างชัดเจน (สำหรับมณฑป วัดกุฎีราย ปรากฏร่องรอยแสดงถึงรูปทรงหลังคา) จึงเป็นหลักฐานแสดงว่ารูปทรงของพระวิหารเมื่อมองจากด้านข้างจะไม่เหมือนกันทั้งสองข้าง โดยจะมีประตูทางเข้าจำนวน 1 หรือ 2 ประตูที่ผนังสกัดทางด้านหน้า และมีประตูเชื่อมต่อเข้ากับมณฑปอีกทางหนึ่งด้วย กรณีดังกล่าวนี้ พระวิหารจะทำหน้าที่เป็นเสมือนโถงทางเข้าของมณฑปซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูปประธาน ดังนั้นจึงไม่มีพระพุทธรูปภายในพระวิหาร (ภาพประกอบที่ 8) และหากลองย้อนกลับไปพิจารณาความหมายดั้งเดิมของมณฑปจากนิยามศัพท์ในอินเดียอาจกล่าวได้ว่า รูปแบบอาคารซึ่งเรียกว่า มณฑป ดังตัวอย่างในเมืองศรีสัชนาลัยที่กล่าวมาข้างต้นนั้น แท้ที่จริงแล้วควรจะเรียกส่วนประดิษฐานรูปเคารพที่เป็นมณฑปว่า วิมาน (vimana) หรือ ปราสาท (prasat) และพื้นที่โถงทางเข้าด้านหน้าว่า มณฑป (mandapa) แทนคำว่า วิหาร (wihan) จึงจะเหมาะสม

ความแตกต่างระหว่างมณฑป สุโขทัย กับศรีสัชนาลัย อีกประการหนึ่งก็คือส่วนบนของอาคารหรือหลังคามณฑป ซึ่งมักพบว่า มณฑปในสุโขทัยไม่ปรากฏร่องรอยโครงสร้างหลังคาหรือยอดอาคารเหลืออยู่เลย แต่อาจจะเคยมีหลังคาโครงสร้างไม้มุงกระเบื้องที่มีลักษณะหลังคาเอนลาดจากตรงกลางยอดอาคารลงมาที่ผนังทั้งสองด้าน ตัวอย่างเช่น มณฑปในเมืองพิษณุโลกที่สร้างขึ้นในภายหลัง หรือจากตัวอย่างอาคารจำลองทำด้วยโลหะซึ่งพบในเมืองสุโขทัย

ภาพที่ 8 วัดพญาดำ ศรีสังขาลัย ผังพื้นพระวิหารและมณฑป

ภาพที่ 9 วัดศรีชุม สุโขทัย ผังพื้นมณฑป

เป็นต้น แต่มณฑปในคริสต์ชนาลักษณ์กลับมีรูปแบบตรงกันข้าม เพราะมณฑปส่วนใหญ่จะใช้ระบบโครงสร้างก่อแบบสันเหลี่ยมเกิดเป็นช่องโค้งแหลมมาบรรจบกันที่ปลายยอดหลังคา โดยมีลักษณะรูปทรงภายนอกเช่นเดียวกับหลังคาโครงสร้างไม้ (ภาพประกอบที่ 6, 7) เหตุผลประการหนึ่งซึ่งทำให้เกิดความแตกต่างดังกล่าวนี้คงเป็นเพราะการเลือกใช้วัสดุในการก่อสร้างอาคาร ในสุโขทัยจะใช้อิฐเป็นวัสดุหลักในการก่อสร้าง แต่มณฑปของคริสต์ชนาลักษณ์มักใช้ศิลาแลงเป็นหลัก ซึ่งคงเป็นเพราะว่าการนำศิลาแลงมาใช้เป็นวัสดุก่อสร้างอาคารที่เป็นระบบโครงสร้างแบบผนังรับน้ำหนักโดยการวางเรียงก้อนศิลาแลงเหลื่อมเข้าด้านในทีละน้อยให้มาบรรจบกันที่ยอดของหลังคาสามารถสร้างพื้นที่ห้องให้มีขนาดกว้างกว่าการเรียงด้วยก้อนอิฐ ทั้งๆ ที่โดยส่วนใหญ่แล้วก้อนศิลาแลงที่พบจะมีขนาดใหญ่กว่าก้อนอิฐเพียงเล็กน้อยก็ตาม อีกทั้งการนำศิลาแลงมาใช้เป็นวัสดุก่อสร้างก็ไม่ส่งผลให้เกิดความแตกต่างจากรูปทรงหลังคาโครงสร้างไม้มุงกระเบื้องทั้งแบบที่มีหลังคาเอียงลาดทั้งสี่ด้านหรือแบบหลังคาทรงจั่ว เพราะรูปทรงหลังคาดังกล่าวสามารถสร้างขึ้นด้วยระบบโค้งรับน้ำหนักได้เช่นเดียวกับการใช้โครงสร้างไม้ หลักฐานส่วนใหญ่ซึ่งพบว่าเป็นผลมาจากความแตกต่างกันของส่วนยอดอาคารก็คือ ผนังของมณฑปคริสต์ชนาลักษณ์ ซึ่งถูกสร้างให้มีความหนาแน่นมากกว่ามณฑปที่พบในสุโขทัย (ภาพประกอบที่ 8) เพื่อรองรับน้ำหนักของวัสดุก่อและระบบการก่อสร้างซึ่งต่างจากโครงสร้างไม้มุงกระเบื้องนั่นเอง ด้วยเหตุนี้จึงพบว่ารูปแบบมณฑปทั้งสองแห่งมีพัฒนาการแตกต่างกันไปของแต่ละพื้นที่ และรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เป็นผลมาจากความแตกต่างกันนี้สามารถสะท้อนให้เห็นถึงการใช้สอยอาคารตลอดจนพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับสถาปัตยกรรมที่แตกต่างกันด้วยหรือไม่?

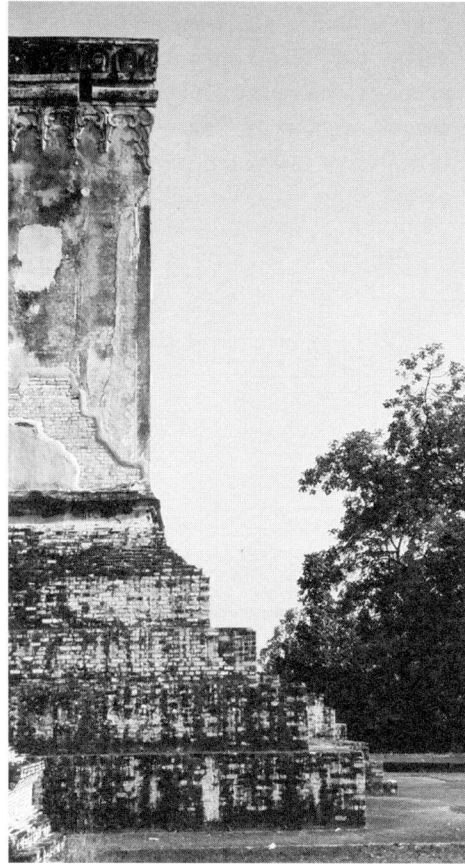
อาจกล่าวได้ว่ามณฑป วัดศรีชุม มีลักษณะเฉพาะที่โดดเด่นต่างจากมณฑปทั่วไปในเมืองสุโขทัย ทั้งในด้านขนาดความใหญ่โตของพระพุทธรูปและขนาดอาคาร ซึ่งไม่อาจพบได้จากมณฑปแห่งอื่นๆ ทั้งในเมืองสุโขทัย คริสต์ชนาลักษณ์ หรือสถานที่แห่งใด อีกทั้งด้วยขนาดโครงสร้างอันใหญ่โตมากกว่าปกติของมณฑปนี้ จึงทำให้ถูกมองว่าเป็นผลสืบเนื่องมาจากขนาดของอาคารโดยตรง แต่หากวิเคราะห์อย่างละเอียดแล้วกลับพบว่าปริมาตรของโครงสร้างอาคารที่เห็นในปัจจุบันนี้ค่อนข้างใหญ่โตมากเกินไปจนความจำเป็น พิจารณาได้จากผนังมณฑปที่มีความหนาแน่นกว่าปกติถึง 2.70 เมตร และบริเวณมุมทั้งสี่มุมภายในมณฑปยังเสริมความแข็งแรงด้วยการก่อเสริมผนังอิฐเป็นมุมเหลี่ยมต่อเนื่องกันมุมละ 3 เหลี่ยม คล้ายกับลักษณะการทำผนังย่อมุมภายในอาคาร นอกจากนั้นส่วนฐานภายนอกอาคารยังก่ออิฐเป็นแนวผนังล้อมรอบอาคารซ้อนกันถึง 3 ชั้น (ภาพประกอบที่ 9) ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือรูปแบบฐานอาคารด้านนอกของมณฑปวัดศรีชุม ซึ่งไม่ปรากฏลักษณะการย่อมุมหรือประดับตกแต่งด้วยฐานคิ้วบัว ดังเช่นตัวอย่างอาคารประเภทมณฑป ที่วัดตระพังทองหลวง หรือ วัดดึก แต่กลับทำเป็นฐานสี่เหลี่ยมเรียบๆ ลดหลั่นกันเป็นชั้นๆ โดยมีความสูงรวมกันถึง 4 เมตร ลักษณะของฐานแบบนี้จึงดูเหมือนเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างผนังอาคารซึ่งมีความหนาแน่นมากยิ่งขึ้น

ที่ส่วนฐาน และยังทำหน้าที่คล้ายกับเป็นฐานรองรับน้ำหนักโครงสร้างของอาคารทั้งหมดได้เป็นอย่างดี อีกทั้งยังมั่นใจได้ว่าฐานดังกล่าวนี้ไม่ได้ก่อเสริมเฉพาะส่วนฐานเพื่อล้อมรอบผนังอาคารในภายหลัง แต่ถูกสร้างขึ้นพร้อมๆ กับโครงสร้างของผนังอาคาร เนื่องจากพบว่าคูหาทางเดินภายในผนังมณฑปด้านทิศตะวันออก เพื่อเดินเข้าไปภายในผนังด้านทิศใต้นั้นเป็นช่องทางเดินซึ่งอยู่ภายใต้ฐานอาคารและทางเดินบางส่วนยังเลยออกจากแนวโครงสร้างของผนังอาคารอีกด้วย (ภาพประกอบที่ 9)

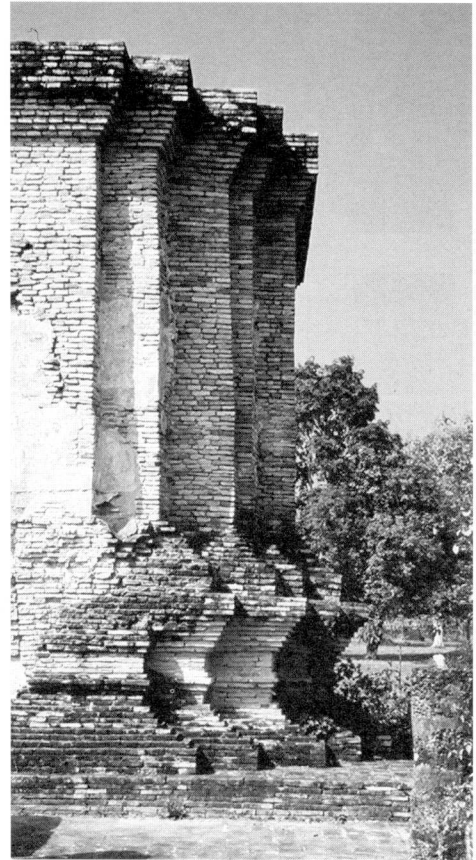
เนื่องด้วยลักษณะของโครงสร้างที่มั่นคงแข็งแรงมากเช่นนี้จึงนำไปสู่ข้อสังเกตว่า หากเปรียบเทียบกับมณฑป แห่งอื่นๆ แล้ว มณฑป วัดศรีชุมซึ่งมีพื้นที่ภายในอาคารขนาด 10.91 x 11.02 เมตร โดยไม่รวมส่วนผนังย่อมุมภายในอาคารแล้วจะมีขนาดความหนาของผนังถึง 2.70 เมตร แต่สำหรับมณฑป วัดตึก ซึ่งมีขนาดพื้นที่ห้องภายใน 5.55 x 5.84 เมตร มีความหนาผนังเพียง 0.70 เมตร หรือขนาดมณฑป วัดยายตา ในเมืองศรีสะเกษ ซึ่งมีขนาดใหญ่เทียบเท่ากับมณฑปวัดศรีชุม วัดขนาดห้องภายในอาคาร 11.40 x 8.30 เมตร ประกอบด้วยโครงสร้างเสาสี่เหลี่ยมจำนวน 8 ต้น โดยไม่มีผนังอาคาร พบว่ามีขนาดความกว้างเสาด้านละ 1.60 เมตรสามารถคิดเป็นพื้นที่ที่ส่วนโครงสร้างรับน้ำหนักได้ 20.5 ตารางเมตร ในขณะที่มณฑป วัดศรีชุม มีปริมาณพื้นที่รองรับน้ำหนักมากถึง 150 ตารางเมตร

ลักษณะเฉพาะของมณฑป วัดศรีชุม ซึ่งแตกต่างจากมณฑปแห่งอื่นๆ อีกประการหนึ่งคือ จากสภาพปัจจุบันภายในอาคารจะสังเกตเห็นว่า แนวผนังอาคารทุกด้านรวมถึงมุมทั้งสี่มุมของผนังอาคารซึ่งอยู่เหนือจากระดับความสูงโดยเฉลี่ยประมาณ 10 เมตรขึ้นไป พบว่ามีลักษณะแนวผนังซึ่งค้อยๆ เอนเข้าภายในอาคารโดยไม่ปรากฏว่ามีโครงสร้างแบบอื่นๆ เหนือขึ้นไปจากผนังตอนบน จากลักษณะดังกล่าวนี้ น่าจะสรุปได้ว่าผนังส่วนบนที่เอียงสอเข้าข้างในนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างก่อเรียงอิฐแบบสันเหลี่ยมที่เป็นส่วนยอดของอาคารนั่นเอง

การประดับตกแต่งภาพปูนปั้นขนาดใหญ่ที่ผนังด้านนอกของมณฑปแบบสุโขทัย พบตัวอย่างที่ วัดตระพังทองกลาง เป็นภาพปูนปั้นเรื่องพุทธประวัติประดับอยู่ภายในซุ้มบนผนังแต่ละด้าน ได้แก่ ด้านทิศใต้เป็นภาพตอนพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ดาวดึงส์, ด้านทิศตะวันตกเป็นภาพตอนพระพุทธเจ้าแสดงเทศนาโปรดพุทธมารดา และภาพด้านทิศเหนือเป็นตอนพระพุทธเจ้าทรงทราบข่าวการสิ้นพระชนม์ของพระนางสิริมหามายา สำหรับมณฑป วัดตึก ก็ปรากฏภาพประดับผนังเช่นเดียวกันแต่ส่วนใหญ่ชำรุดเสียหายไปเกือบหมด เหลือเพียงเค้าโครงบางส่วนให้ยังพอสังเกตได้ แต่สำหรับมณฑป วัดศรีชุม กลับไม่พบร่องรอยการประดับตกแต่งที่ผนังด้านนอกอาคาร อาทิ ซุ้มหรือเสาอิงผนัง ยกเว้นผนังก่ออิฐที่ด้านหลังของมณฑปทางทิศตะวันตกที่สร้างต่อเติมในภายหลัง จึงสังเกตเห็นว่าฐานของอาคารถูกคั่นโดยผนังก่ออิฐอย่างชัดเจน แต่การก่อเสริมลักษณะดังกล่าวนี้ อาจทำขึ้นในระหว่างการก่อสร้างมณฑปก็ได้ โดยอาจตั้งใจก่อผนังเป็นซุ้มทิศขนาดใหญ่ยื่นออกมาจากผนังด้านนอกอาคาร แต่ท้ายที่สุดแล้วการก่อสร้างดังกล่าวก็ไม่สำเร็จ และอาจเป็นไปได้ว่าบริเวณผนังด้านทิศเหนือและทิศใต้ของมณฑปก็อาจ

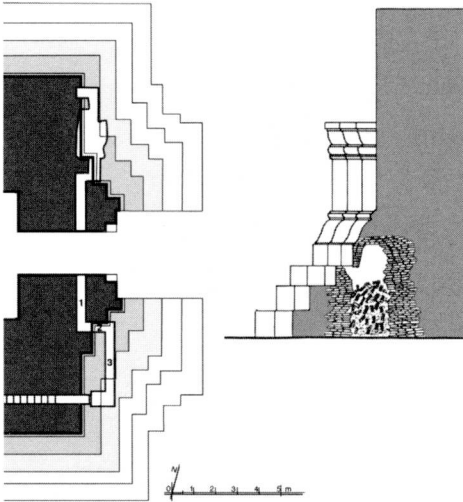

ภาพที่ 10 มุมผนังทิศตะวันออกเฉียงเหนือของมณฑป
วัดศรีชุม สุโขทัย ภาพถ่ายจากด้านทิศเหนือแสดง
ลักษณะฐานอาคารขนาดใหญ่ซึ่งแผ่กว้างและมีการ
ประดับตกแต่งด้วยบัวที่ฐานด้านล่างของอาคาร แต่กลับ
ไม่ปรากฏ ลักษณะบัวที่ส่วนปลายผนังด้านบนของ
อาคาร

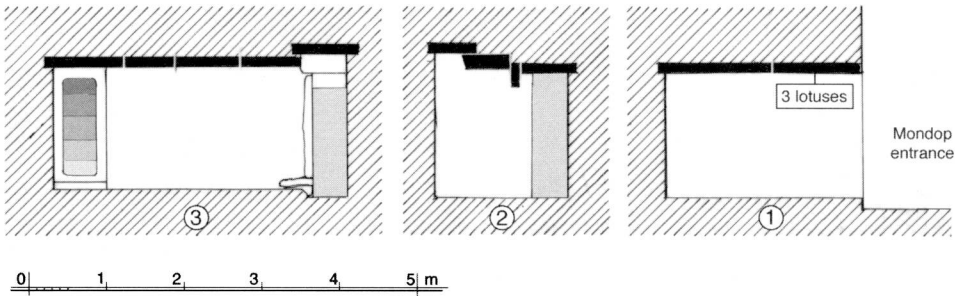

ภาพที่ 11 มุมผนังทิศตะวันออกเฉียงเหนือของมณฑป
วัดตึก สุโขทัย ภาพถ่ายจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือแสดงรูปแบบ
การประดับตกแต่งด้วยบัวเหมือนกัน ทั้งที่ส่วนฐานและ
ส่วนปลายผนังอาคาร

จะตั้งใจก่อซุ้มทิศเพื่อการประดับตกแต่งภาพหรือประติมากรรมในลักษณะเดียวกันด้วย ซึ่งซุ้มดังกล่าวนี้ยังทำหน้าที่เพื่อเป็นผนังค้ำยันให้กับโครงสร้างของอาคารทั้งหมดไปด้วยในตัว โดยอาจสังเกตมณฑปซึ่งประกอบด้วยซุ้มทิศทั้งสามด้านได้จาก มณฑปขนาดเล็กซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือภายในวัดศรีชุมนั่นเอง สำหรับบริเวณปลายผนังส่วนยอดของมณฑป วัดศรีชุมก็ไม่ปรากฏแนวเส้นลวดบัวประดับตกแต่ง (ภาพประกอบที่ 10) ต่างจากมณฑปแห่งอื่นๆ เช่น วัดตึก สุโขทัย หรือวัดพญาดำ ศรีลัชนาลัย ซึ่งส่วนใหญ่มักก่อเป็นค้ำบัวยื่นเลยออกมาจากแนวผนังอาคาร ด้วยลักษณะตรงกันข้ามกับแนวค้ำบัวที่ฐานของอาคาร (ภาพประกอบที่ 11) จึงทำให้เชื่อว่าลวดลายปูนปั้นที่ประดับตกแต่งตรงส่วนปลายผนังมณฑป วัดศรีชุม ซึ่งมี

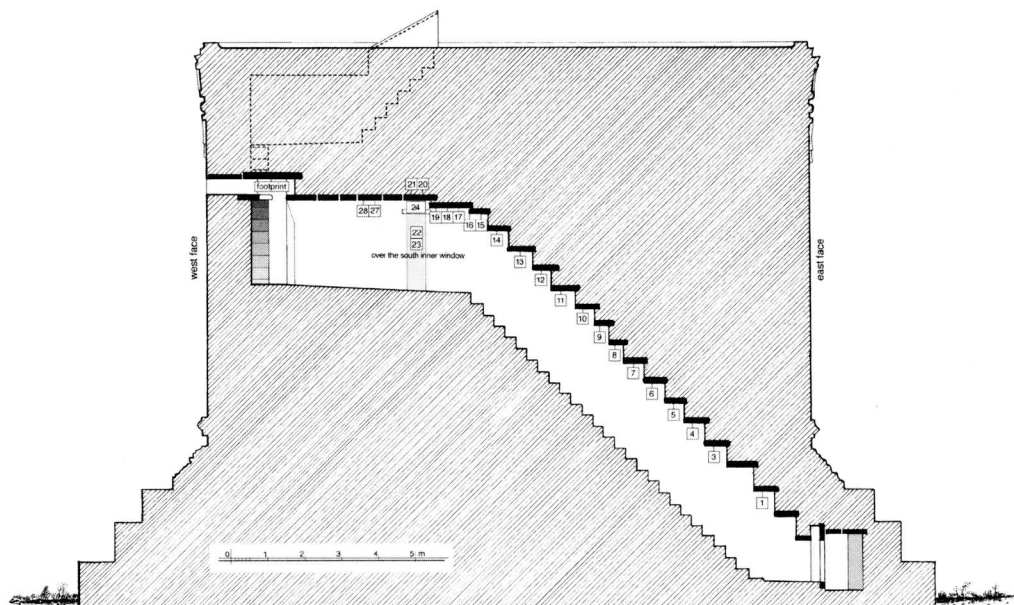
ภาพที่ 12 วัดศรีชุม สุโขทัย ผังพื้นของผนังด้านทิศตะวันออกและรูปตัดอุโมงค์ทางเดินภายในผนังด้านทิศเหนือซึ่งพังทลายลงมา ก่อนได้รับการบูรณะซ่อมแซมและถูกปิดถาวร (คัดลอกจากภาพถ่ายเส้นไม้ระบूपี่เขียน ของสำนักงานอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย)

ภาพที่ 13 มณฑปวัดศรีชุม สุโขทัย รูปตัดทางเดินภายในผนังและฐานอาคารด้านทิศตะวันออก แสดงภาพแผ่นหินชนวนซึ่งติดตั้งในตำแหน่งฝ้าเพดาน

รูปแบบแปลกไปจากลวดลายในสมัยสุโขทัย น่าจะเป็นการตกแต่งเพิ่มเติมในภายหลัง โดยอาจเป็นคราวใดคราวหนึ่งที่มีการบูรณะซ่อมแซมหลังคาส่วนยอดของมณฑปแห่งนี้ ซึ่งเชื่อกันว่าเคยเป็นหลังคาไม้มุงกระเบื้องมาก่อน

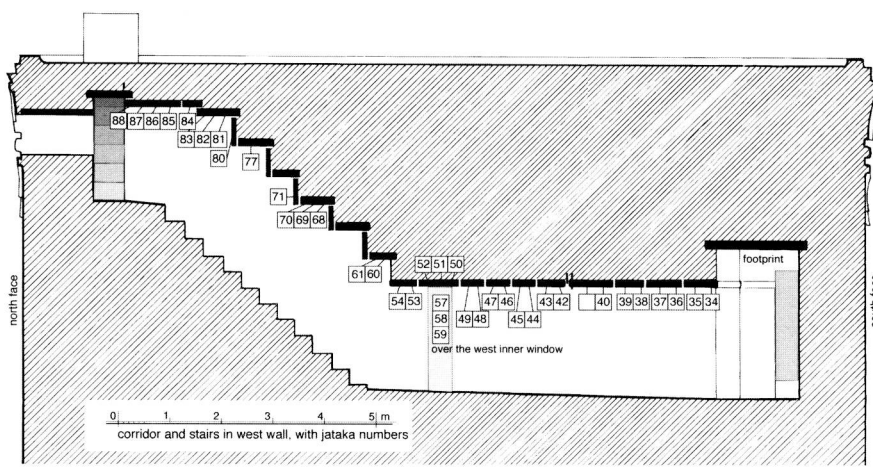
ลักษณะเฉพาะของมณฑป วัดศรีชุม ที่สำคัญประการสุดท้าย คือช่องคูหาทางเดินซึ่งสร้างไว้ภายในความหนาของผนังอาคาร โดยมีภาพชาดกสลักลงบนแผ่นหินชนวนประดับอยู่บนเพดานเหนือช่องทางเดินดังกล่าว อุโมงค์ทางเดินแห่งนี้มีลักษณะแคบยาว กว้างโดยเฉลี่ยประมาณ 40-43 เซนติเมตร ซึ่งเป็นขนาดพอดีสำหรับคนที่มีรูปร่างสมส่วนเดินได้เพียงคนเดียว จึงแสดงให้เห็นชัดเจนว่าหลักการออกแบบก่อสร้างมุ่งเน้นที่ความมั่นคงแข็งแรงของผนังอาคารเป็นส่วนสำคัญ ฉะนั้นจึงเว้นพื้นที่ซึ่งเป็นช่องทางเดินระหว่างผนังอาคารให้เหลือน้อยที่สุดเพื่อให้เพียงพอสำหรับการใช้งานเท่านั้น สำหรับทางเดินอีกด้านหนึ่งที่อยู่ภายในผนังด้านตรง

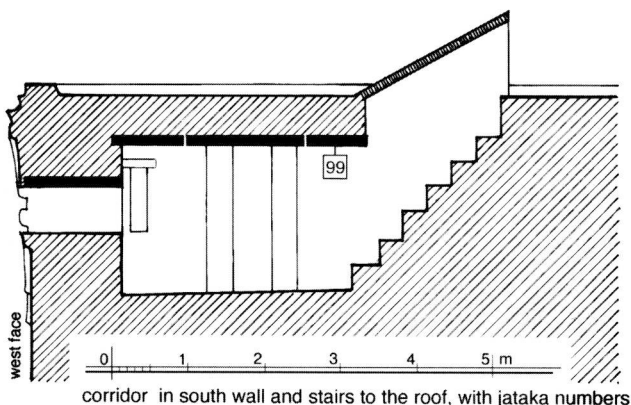
ภาพที่ 14 มณฑปวัดศรีชุม สุโขทัย รูปตัดบันไดทางเดินภายในผนังอาคารด้านทิศใต้ แสดงตำแหน่งติดตั้งและหมายเลขแผ่นหินชนวนซึ่งปรากฏภาพชาดก

ข้าม กล่าวกันว่าสร้างเป็นช่องบันไดลงไปที่ชั้นใต้ดิน แต่พังทลายลง ต่อมาในปี ค.ศ. 1981 จึงได้บูรณะซ่อมแซมและถูกปิดถาวรไปในที่สุด จึงไม่สามารถเข้าไปภายในได้ (ภาพประกอบที่ 12)

ทางเดินภายในมณฑป วัดศรีชุม เริ่มต้นจากช่องประตูทางเข้ามณฑปด้านทิศใต้ (ภาพประกอบที่ 13) ตรงเข้ามาภายในผนังมณฑปตามทางเดินไปด้านทิศใต้ ยาวประมาณ 2.50 เมตร แล้วเดินเลี้ยวไปตามช่องทางเดินแคบๆ ทางด้านทิศตะวันออก 1.25 เมตร และเดินต่อลงมาทางทิศใต้อีกราว 3 เมตร โดยช่องทางเดินในช่วงแรกนี้อยู่ภายในฐานที่ก่อยื่นเลยออกมานอกแนวผนังด้านทิศตะวันออกและเชื่อมต่อกับฐานล้อมรอบอาคาร ซึ่งแสดงชัดเจนว่า ฐานของมณฑปและผนังอาคารถูกสร้างขึ้นพร้อมกันและต่อเนื่องเป็นโครงสร้างเดียวกัน จึงไม่ใช้การสร้างเพิ่มเติมในภายหลังแต่อย่างใด ช่องทางเดินในช่วงแรกที่กล่าวถึงนี้ค่อนข้างแคบ โดยมีความสูงจากพื้นราบจนถึงเพดานเพียง 1.40 เมตรเท่านั้น จากช่องทางเดินภายในมุมผนังอาคารด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ตรงเข้าไปตามทางเดินที่วกเลี้ยวไปทางทิศตะวันตก เพื่อเข้าไปยังผนังด้านทิศใต้ของมณฑป (ภาพประกอบที่ 14) โดยผ่านกรอบประตูหินซึ่งมีขนาดกว้าง 0.40 เมตร สูง 1.20 เมตร ก็จะพบกับบันไดทางขึ้นจำนวน 27 ขั้น ณ จุดนี้ความสูงของพื้นถึงเพดานจะมีระยะแตกต่างกันในแต่ละช่วงอยู่ระหว่าง 2.20-2.85 เมตร และเมื่อเดินขึ้นไปถึงบันไดขั้นสุดท้ายในผนังอาคารด้านทิศใต้แล้ว จะพบทางเดินต่อเนื่องไปยังมุมผนังภายใน

ภาพที่ 15 มณฑปวัดศรีชุม สุโขทัย รูปตัดทางเดินภายในผนังอาคารด้านทิศตะวันตก แสดงตำแหน่งติดตั้งและหมายเลขแผ่นหินชนวนซึ่งปรากฏภาพชาดก

ภาพที่ 16 มณฑปวัดศรีชุม สุโขทัย รูปตัดทางเดินภายในผนังอาคารด้านทิศเหนือ แสดงตำแหน่งติดตั้งและหมายเลขแผ่นหินชนวนซึ่งปรากฏภาพชาดก

อาคารทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นห้องทางเดินขนาดเล็กและมีภาพสลักรอยพระพุทธรูปาภะประทับอยู่บนเพดานเหนือทางเดินอีกด้วย

จากตำแหน่งนี้ ช่องทางเดินจะวกเลี้ยวขึ้นไปยังทิศเหนือตามแนวผนังด้านทิศตะวันตกของมณฑป (ภาพประกอบที่ 15) ซึ่งจะเป็นทางเดินและชั้นบันไดอีกจำนวน 12 ขั้น เพื่อต่อไปยังห้องขนาดเล็กภายในมุมผนังอาคารด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ แล้วจึงเดินเลี้ยวไปทางด้านทิศตะวันออกเข้าสู่ผนังด้านทิศเหนือของมณฑป (ภาพประกอบที่ 16) โดยจะผ่านห้องระหว่างทางเดินซึ่งขยายให้กว้างขึ้นเล็กน้อยด้วยซุ้มก่อศิลาแลงขนาดเล็กทางด้านข้าง แล้วจะพบกับบันไดช่วงสุดท้ายจำนวน 7 ขั้น เพื่อนำขึ้นไปบนส่วนยอดของมณฑปในปัจจุบัน อนึ่งบริเวณช่วงกลางของผนังอาคารยังทำเป็นช่องหน้าต่างเปิดเข้าภายในผนังมณฑปที่ความสูงใกล้เคียง